

ԲԵՐՈՑԱԿԱՆ, ՈՒՍՈՒՄՆԱԿԱՆ, ԱՐՈՒԽՍՏԻՑԻՏԵԱԿԱՆ

Դ. ՅԱՐԻ 1890

Տարեկան 8 ֆր. ոսկի — 4 դր.:
Վեցամսեայ՝ 5 ֆր. ոսկի — 2 դր. 50 կ.:
Միկ թիւս կտրած 1 ֆր. — 50 կոպ.:

ԹԻՒ 9 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԱՐՄԱՐԻՄԵՐԱՆ

ՊԱՏՄԱՐԱՆԱԿԱՆ

ՊԱՏՄԱՐԱՆ ԱՐԺԷՐ ԱՎԹԱՆԳԱՆՈՒՄ

Պայտ զարձին պատմութիւնն աւանդած են մեզ Ագաթանգեղոս, Խորենացի եւ Ջննոր, որոնք աղբիւր են միւս այլ Հայ պատմագրաց այս ժամանակի պատմութեան, թէպէտ ասոնցմէ անկախ՝ ակնարկութիւնք կը գտնուին Բուզանդայ, Եղիշէի եւ այլոց քով: Ջննոր այժմու կերպարանաց մէջ կ'ենթադրէ զԱգաթանգեղոս, նշոյնպէս նաեւ Խորենացի, որ թէեւ ուրիշ աղբիւրներ ալ կը գործածէ այս մասին մէջ, բայց նաեւ էական աղբիւր մ'այլ Համարած է զԱգաթանգեղոս. ուստի եւ այս ժամանակի պատմութեան երաշխաւորութեան մեծագոյն մասն այս գրող վրայ է, այնպէս որ Հայոց զարձին պատմութեան քննութիւնն՝ է միանգամայն Ագաթանգեղայ գրող վաւերականութեան քննութիւն: Այս

ՃԳ

մտքը են մեր այս գիտողութիւնք. ուստի ի բաց կը մնան մեր Հետազոտութիւնն այն կէտերն՝ որ Ագաթանգեղայ գրութեան մէջ չեն գտնուիր:

Ագաթանգեղայ գրող վաւերականութիւնն առաջին անգամ խորին գիտողութեանց ներմարկեց Բուրնդեանն Սգիլդին¹, որուն սուր գիտողութեանց շատերը ցայսօր իսկ զօրութիւն ունին, թէպէտ եւ հեղինակը այն գրող բնագրին եւ անոր Հայ մատենագրութեան մէջ բունած գրիցն անծանօթ էր: Իւր գիտողութեանց հետեւութիւնն է՝ թէ այս գրող մէջ կայ շատ բան ճշմարիտ եւ յարգի, բայց նաեւ շատ բան ռուս կամ առասպելական. եւ ինք զասոնք իրարմէ զատելու ալ ջանաց: Դժբախտաբար այս հեղինակին հետեւող չգտնուեցան շատերը, որոնք այս նիւթոյս վրայ գրեցին²: Այլազգ ալ անհնար էր. վասն զի այնպիսի հաստատուն եւ անվիճելի հեղինակութիւն մըն էր իրենց Համար՝ Տրդատայ քարտուղարը՝ որ յայտնապէս կ'ըսուէր³. «Առաջին աղբիւր պատմութեանն է ժամանակակից եւ ակնատես ասանադպիրն Տրդատայ Ագաթանգեղոս... նմին իրի աւելորդ է մեզ կրկին հետազոտել», կամ յայտնադրոյս. «Զգովանդակ պատմութիւն... հաս-

¹ Acta Sanctorum Septembris Tomus VIII. (Antverpiae, 1762) pp. 295—319, եւ յէջն 320—413 Ագաթանգեղայ յոյն բնագիրը հրատարակելով՝ հանգերձ ծանօթութեամբք:

² Հմմտ. Չառնան, Պատմութիւն Հայոց, Հատոր Ա. Վենետ. 1784, էջ 359—420, եւ ծանօթութիւնք Բ. գրող՝ էջ 613—679: Հմմտ. նաեւ Ա. Կերեսիկի, Ինքնակերպագրութեան, Եւ:

³ Մ. Վ. Ա. Գրեքեան, Լիակատար Պարք եւ Վկայութեան Թիւս Սեբեց, Հար. Գ. Վենետ. 1812, էջ 48 Եւ:

տատութեամբ ունիմք յերկուց ժամանակակից եւ ակամատես վիպից Սգգաթանգեղոսէ եւ ի Զե- նորայ. Էմոն որոյ վարդապետ յայտարարէ Գնոմ-Նեմոն¹ և Այսպէս նաեւ այլք² :

Այս դարու մէջ երկու Տեղինակէ իրարմէ անկախ եւ առանց իրարու գրութեանց ծանօթ ըլլալուն՝ այս միեւնոյն նիւթով վրայ զբաղեցան եւ գրեթէ նոյն Տեղեւորութեան հասան։ Առաջինն՝ Է. Թ. Վ. Գաթրճեանն՝ իւր Տեղեւորութեան Պատմութեան երկրորդ հատորին մէջ ջանաց ընդհանուր պատմութեան հետ միարանել հայ պատմութեան այս մասերը³, եւ ապա ուղղակի Ագաթանգեղոս պատմական վաւերականութեան քննութիւն մ'ընելով⁴ հասաւ այս Տեղեւորութեանց։ 1. Գրոցոյ մէջ կը նշմարուի սակաւ ինչ անտեղ- ղեկութիւն թէ քաղաքական դիպաց եւ թէ ե- կեղեցական Տնայտութեան ժամանակին, որուն մէջ դրած կը հռչակէ ինք զինք։ 2. Աւերաբա- նութիւն եւ չարազանցութիւն պատ տեղ։ 3. Նորանշան եւ զարմանալի բաներ պատմելու ցան- կութիւն. այսպէս շատ բան ըստ Ս. Գրոց ձեռած է, ինչպէս՝ Հռիփսիմայ կոչուել, Զրգատայ խողա- կերպ ըլլալը, Ս. Գրիգորի վերապ ձգուելու պա- րագրակն են։ — Սակայն կը յաւելու թէ այս խիստ բանադատութիւն մընէ։ Հոս միայն կրնայ յառաջանալ եւ ոչ յառաջ, ուստի եւ չի կրը- նար ընդ երկրորդական ինչ հանգամանաց՝ զե- ական մասուն պատմութեան շարք ջնջել⁵ և կամ, ինչպէս յետոյ դասեց⁶, Վգգաթանգեղոս «այն բազմաթիւ վիպարանութեանց կարգը պէտք է դասել՝ որոնց նահատակներուն գոյու- թիւնն ստոյգ, բայց պատմութիւնը սակաւ մա- սամբ կամ ըստ գոյացութեան միմեկ ստոյգ է»⁷ :

Ճշդիւ քսանեւ հինգ տարի վերջը գրեթէ նոյն կարծիքը յայտնեց Վուլթիմոն⁸, որուն հանած Տեղեւորութիւնն է՝ թէ սոյն գրոց մէջ կայ երեք գլխաւոր ուղղութիւն ունեցող աղբիւր, (բայց ի պորեան գրեթէ են)։ 1. Պատմական աղբիւր մը կամ Վարդ Գրիգոր, որուն մէջ են Ագաթանգեղ- օս պատմական մասերը⁹. եւ այս աղբիւրն է՝

որի է եւ Պատմական, թէ եւ կան մէջը շատ միտմիտներ եւ վրիպակներ են։ 2. Վիպա- բանութեան Ս. Գրիգորի եւ Հռիփսիմանց, որ պատմական մեծ արժէք մը չունին։ 3. Տեղի- Գրիգորի¹⁰։ Մեծած Տնայտութեան ջանաց Տեղեւ- նանց անշարժ իրարմէ՝ թէ որ մասը պատմա- կան է եւ որը լոկ վիպարանական, վերջապէս Զրգատայ պատմութեան վրայ բաւական ընդար- ձակ «բարոք» մը հիւսած է Է. Գ. Վ. Ալիշան իւր նորաստեղծ մեծագործ Այբբագրութեան մէջ¹¹, որ շատ Տեղաբարբական դիտողութիւնք կան, թէ եւ զրուագին ընդհանուր նկարագիրն աւելի ներ- բողական է։ Կը թողում յիշել որիւր յերկրոր- դական գրութիւններն այս նիւթոյ նկատմամբ։

Թէպէտ այս քննութիւնք բաւական պար- ղեցին Հայոց պատմութեան այս նշանաւոր կէտին միտարութիւնը, բայց դեռ շատ բան կայ լուսաւ- որելու եւ պարզելու, եւ մեզ ալ «ցանկալի էր ի սկզբանէ հանդիպիլ քաջի պատմաբանին»¹². ուս- տի եւ այս նկատմամբ որեւէ Տեղաբարբութիւն միշտ Տեղաբարբական է, թէ եւ քիչ բան նոր բովանդակէ։ Իսկ մեր նպատակն է՝ ինչպէս ըսիք՝ պատմաբանական Տեղաբարբութիւն ընել Հայոց պատմութեան այս մասին, այլ կը պնդուի՝ որ- չափ կայ ունի այս խնդրին Ագաթանգեղոսի գրութեան հետ. առով կարծենք կամբողջանայ սոյն գրոց նկատմամբ մեր ձեռնարկած համառօտ ուսումնասիրութիւնը։

Ագաթանգեղոս իւր պատմութիւնը կը սկսի Արտաւանայ կործանմանէն (էջ 29). եւ իւր այս պատմական մասը հասցնելով մինչեւ էջ 49 կը սկսի Ս. Գրիգորի նահատակութեանց նկա- րագրութիւնը։ Այս մասին մէջ կը պատմէ Ա- գաթանգեղոս. 1. Արտաւան պայնուեցաւ Այբ- րաշըէ որ Սասանայ որդին էր, եւ Պարթեւք հնազանդեցան։ 2. Գոյժ եկաւ առ Խոսրով, որ «էր երկրորդ տերութեանն Պարսից (Այբարկա- նեաց), զի որ Հայոց թագաւոր էր» նա՝ իւր եր- կրորդ Պարսից տերութեանն¹³։ 3. Արշաւեց Խոս- րով ի վրէժ Արտաւանայ արեան ընդդէմ՝ Ար-

¹ Ալեք. էջ 70 և 71.
² Վիննա, 1852, էջ 167—180, բայց մանաւանդ էջ 450—464, եւ 476—480.
³ Ալեք. էջ 476—477. § 118.
⁴ Համոն Հաւրեա Արարիկ, Գ. (1889) Թ. 13. էջ 48.
⁵ Agathangelus, S. 47—60.
⁶ Այս աղբիւրին կը միարժեքին ըստ Վուլթիմոն. § 6 (25) — § 25 (57). § 54 (97) — § 57 (106). § 127 (577) — § 131 (583). § 132 (584) — § 134 (590). § 141 (602) — § 144 (608). § 144 (609) — § 144 (609). § 145 (610) — § 150 (619) — § 152 (623) — § 154 (626) — § 155 (627) — § 155 (629) — § 156 (632) — § 156 (632) — § 158 (634) — § 158 (634) — § 161 (639) — § 162 (641). § 163 (641) — § 168 (652). Տեղեւոր են՝ § 111 (540) — § 121 (584) — § 121 — § 122 (569). § 126 — § 126 (575). § 152 (623).
⁷ Այսպէս նկատմամբ Համոն, Agathangelus, etc. Louvain, 1878, pp. 16 — 28.
⁸ Է. Գ. Վ. Ալիշան, Այբբագրութեան հայտնաբերումը, Վիննա, 1890, էջ 272 — 293.
⁹ Ալեք. էջ 373, Բ. 16.

¹⁰ Վիպարանական մասերն են ըստ Վուլթիմոն. § 28 (57) — § 37 (97). § 57 (106) — § 111 (547). § 121 (584) — § 121 (585). § 122 (586) — § 126 (574). § 127 (575) — § 127 (577). § 131 (583) — § 132 (584). § 134 (590) — § 140 (602). § 144 (608). § 144 (609). § 145 (610) — § 148 (616). § 149 (617) — § 150 (619). § 153 (623) — § 158 (624). § 158 (634). § 161 (639) — § 162 (641). § 163 (641) — § 168 (652). Տեղեւոր են՝ § 111 (540) — § 121 (584) — § 121 — § 122 (569). § 126 — § 126 (575). § 152 (623).
¹¹ Այսպէս նկատմամբ Համոն, Agathangelus, etc. Louvain, 1878, pp. 16 — 28.
¹² Է. Գ. Վ. Ալիշան, Այբբագրութեան հայտնաբերումը, Վիննա, 1890, էջ 272 — 293.
¹³ Ալեք. էջ 373, Բ. 16.

տաշտի, եւ այս պատերազմները տեւեցին 10 տարիներ աւելի: 4. խոսքով նենգութեամբ Պարսից՝ կը սպանուի, եւ Տրդատ Յունաստան կը փախչի: 5. Տրդատ Հռոմայեցւոց օգնութեամբ կը տիրէ Հայրենի աթոռոյն: Այս կէտերը նշանաւոր մասերն են Ագաթանգեղոսի այս մատնի պատմութեան, զոր բաւական մանր պարագայներով կը պատմէ: Այս ամենայն Տաճնատեղով ընդհանուր պատմութեան հետ՝ կը տեսնենք՝ որ 1. Ճիշդ եւ պատմական են. բայց եւ 2. Մթին եւ հարեանցի, շատ դէպքեր ի մի ձուլած, միով բանի՝ պատմութիւն բայց ոչ փոփոխութիւն: Եւ ոչ Խաչնախօսի, այլ է լայն պատմագրող հեղինակի: 3. Եթէ Ագաթանգեղոսից այս մանրամասնութիւնը համեմատուին օտար պատմութեան հետ՝ փոփոխակի զիրար կը լրացնեն եւ կը լուսաւորեն: Դա՛ն շատ գեղեցիկ վկայութիւն մըն է՝ թէ Հայ Արշակունիք երբեք գահ էին յետ պարթեւական Արշակունեաց: Այս ցեղը շատ մը գահակալ ծնողներու լատենած էր, գիտաբարութիւնը մնալով բուն կենդանական ծնողին Պարթեւ-Արշակունեաց: Պատմութեան այս մասը հետազոտել աւելորդ համարելով՝, կը յիշեցնենք միայն որ սոյն կարծիքն ընդհանուր էր, եւ ծանօթ նաեւ Հայոց մէջ. եւ արդէն բուզանդ իւր «Մազբէթաց, թագաւորներն Արշակունի գիտէ, եւ թէ «Կոյս եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան»:

Հայ բնագրին մէջ մանրամասն չեն յիշուիր Արտաշանայ եւ Արտաշէ պատերազմները, բայց յոյն թարգմանութեան մէջ կայ ընդարձակ մաս մ'այս տեղ. որուն վրայ յետոյ կը խօսինք: Ըստ Հայոցն այս դէպքն եղաւ այսպէս. «Ընդ նուազել ժամանակի թագաւորութեանն Պարթեւաց, ի բառնայ տէրութեան Արտաշանայ որդւոյ Վաղարշու, ի սպանանել զնա Արտաշի որդւոյ Սասանայ, — որ էր նախարար ոմն ի Ստահր գաւառէ . . . արդ իրեւ յետ մահուն՝ հասանելոց դուռնայ այսորիկ առ խոսքով թագաւորն Հայոց . . . թէպէտ եւ վաղ լուրով զօմին, ոչ ինչ ժամանեաց հասանել լամբով գործոյն պատերազմի իրացն պատրաստութեան: Միշտնեկայ եւ անկապ երեւցող նախագաւառութենէ մը վերջը՝, զոր քիչ մ'ետքը կը տեսնենք, կը

շարունակուի՝ թէ «Արդ ի միւս եւս ի գլուխ տարւոյն սկանէր խոսքով թագաւորն Հայոց գունդ կազմէ . . . դուսմարի զզօր Արշակունից եւ Վրաց, եւ բանալ զգրուած Ալանաց եւ զԵրոյ պահակին, հանել զզօրս Հնաց, ասպատակ դնել ի կողմանս Պարսից, արշաւել ի կողմանս Ասորեստանի, մինչեւ ի դուռնս Տրոսոն: Աւար առեալ զերկրս . . . եւն, Միւսնոյն ճոխութեամբ կը պատմէ մասնագիրը միւս մասերն ալ այս պատերազմին:

Արտաշէն պատմութենէն գիտենք Հայաստանի Գ. դարուն սկիզբներն ունեցած վիճակը: Կարակալա Հռոմայեցւոց ինքնակալը (211—217 թ. Ք.) արեւելք արշաւած էր. եւ խաթուութեամբ իրեն կանչեց Վաղարշ Ուռհայաստանի վերջին քրիստոնեայ թագաւորն, եւ Ուռհայաստան եղաւ նահանգ Հռոմական պետութեան: Նշեցաւ կ'ուզէր ընել զՀայաստան, եւ յարմար առիթ Տաճնատեղով այն պարագայն՝ որ Հայոց Սանատրուք թագաւորը գոհած էր իւր որդւոց հետ՝ կանչեց զինքն հաշտեցնելու պատրուակաւ, բայց քոյն արգելեց զանկալ: Հայք զէր առին, եւ շարաշար խորտակեցին զՀռոմայեցիս՝ որոց զօրացուն էր Թեփօս անձնապահագետ կայսեր՝ (216 թ. Ք.): Կարակալա Պարթեւաց դէմ պատերազմ գրգռեց Ճշգիւ նոյն ատեն, եւ ի սկզբնս յաջողութեամբ մուտ Պարթեւաստան, աւարեց Մարաստանի մեծ մասը, առաւ զԱրեւելա եւ Պարթեւաց Արշակունեաց գերեզմաններն աւերեց, եւ ապա դարձաւ Եդեսիա ձմերելու. բայց քիչ մ'ետքը սպանուեցաւ (217 թ. Ք.): Այս պատերազմին մէջ Հայք Պարթեւաց կողմէն էին, այնպէս որ Սպարտիան «Հայկական եւ պարթեւական պատերազմ», կ'անուանէ զայն՝ եւ արդէն Հռոմայեցիք Հայաստանի մէկ մասն այրեացաւեր բրած էին: Կաբակալայի յաջորդ Մակրինոս չըրցաւ Արտաշանայ դէմ դնել եւ Թեփոս բով երկու անգամ մեծապէս պարտեցաւ, եւ ստիպեցաւ խաղաղութիւնը գնել: Իսկ Հայոց հետ խաղաղութիւն ընելով ազատ թողուց Հայոց դէմնը՝ որ 11 ամեւ ի վեր բանտարկեալ էր, թագ զրկեց Տրդատ (Բ.) թագաւորն Հայոց՝ որ յաջորդեց իւր հօր տեղ, զոր Կարակալա բանտարկած էր

¹ Հմմտ. այս նկատմամբ A. Gutschmidt, die Geschichte Iraus und seiner Nachbarländer. Tübingen 1888, VII, 172 S. Այս դրոշմ արժանի է որ թարգմանութեամբ Երեմիական Հայ հասարակութեան, ինչպէս նաեւ օրիշ նշանակող Գրիգոր Ժալ ասանական պատմութեան՝ T. H. Nöldeke, Tabari's Geschichte der Perser. Leyden, 1879.

² Բուզանդ, Գ. Գլ. Գ. էջ 12, 7 (ապ. Վ. Ենեա. 1832):

³ Ագաթ. էջ 80, 9—15:

⁴ Դիւն Կաթոն, Հիւ, 18 եւ 21. «Եւ զմաքսորն Հայոց, զանգե գոհաւ էր ընդ որդեան եւր, թէ թագաւորն ինչն Կաթոն արժանաւոր թէ զերկրասպանութեան լուծանիցէ. այլ արար ընդ նմա՝ որպէս եւ զմաքսորն: Բայց ոչ եկին Հայք ի Տաճնատեղութիւն, եւ զբոլեցան ի մարտ պատերազմով . . . Աւարեաց զԹեփոսիս օրոյս ի վրայ Հայոց, որ կ'սկեալ շարաշար պարտեցաւ ի նոյնսն:»

⁵ Սպարտիան, ի Կարակալա, 6: Հմմտ. Դիւն, Հիւ, 18:

եւ իշխանութեամբ էր, Այսու կը փակուի Խոսրովու արշաւանաց պատմութիւնը:

Եթէ համեմատենք արտաքին պատմութեան հետ՝ կը գտնենք որ պատերազմը չէր լինեցէ Արտաշէր 229ին կրած պարտութեամբը: Պարսիկներն նորէն զօրացան իր շարունակէին աւերել զՄիջագետս, եւ Աղեքսանդր Սեւերոս ստիպուեցաւ պատերազմի ելլել Պարսից դէմ (230—234): Սեւերոսայ բանակին երեք առաջը բաժնուած էր. մին ի Միջագետս, միւսն Պարսիստան մտաւ, եւ երրորդն եկաւ յօգնութիւն դաշնակից Հայաստանի եւ մտաւ ի Մարաստան: Հետոգրիանոս՝ պատմածը ըստ մասին միաբան է Ալեքսանդրեղեայ. վասն զի կը գրէ այս պատմագիրը թէ այս արշաւանքը յաղող չեղաւ. եւ զօրաց երկուք բաժինը՝ որ շատ նշանաւոր եղաւ ընդդէմ Արտաշէր ըրած յաղթութեամբը՝ ստիպուեցաւ ետ դառնալ, եւ քաշուեցաւ Հայաստանի լեռներն՝ ուր շատ փոխադեցաւ: Բայց ըստ Լամբրիտայ՝ եւ այլոց պատմագրաց, Աղեքսանդրոս չբիղ յաղթութիւն ըրաւ. Պարսից դէմ, եւ ետեւում Միջագետաց այն մասերը՝ զոր Հեղինգ արաղոս թշնամաց ձեռք թողուցած էր: Սակայն Գերմանաց ըրած խորոմունքը զինքն ստիպեցին Հռոմ դառնալ (234 թ. ք.): եւ Պարսիկք ընկճած բլլալով խաղաղութիւն ըրին, եւ Հանդարտ կեցան ցամա 238: Հայ գուեղ մ'ալ իբրեւ դաշնակից գնաց Աղեքսանդր Սեւերոսի հետ պատերազմելու ընդդէմ Գերմանաց:

1 Հերոդ. Զ. Ե. 5. «Երեւն առաջ բաժանէր զզօր խորհրդով բարեկամաց իւրոց, եւ զմին առաքել զմէ եղեալ ի հիւսնական կողման» երկուս յայտարար Հայոց որ բարեկամ Հռոմայեցոց թուէր, եւ (սնտի) արշաւել յերկիր Մարաց... Բարեւը էր խորհուրդ Աղեքսանդրի, որպէս թուէր. այլ վրիպեցաւ ի խորհրդոյն. քանզի զորքն՝ որ առաքեցաւ ընդ Հայոց, հազուի հազ և գծուարուս, անցեալ ընդ դժգոյսի եւ դժուարին լեռներն աշխարհին, (թէ պէտք է՝ զի դժուար ևս անուան ի վերայ կայր՝ զի բազմոյ լին էր անապատայն) թափեցաւ յայտարար Մարաց... իսկ երբ եւս արեւելեան արքայաց զիստարուս եւ վերջապետ Սաւրիւրն առեալ ելին արքային Պարսից, հաս ի թիկունս օրդականութեան արշաւի եւ մարկէր, այլ ոչ զօրեր տաններն վանեալ վանգիւ զՀռոմայեցեալ. եւն»:

2 Եւ. Լամբրիտայ, Աղեքսանդր Սեւերոս, 55. «Այս անձա պատմութեամբ իմեմք զիմք ի Պարսի, եւ յաղթել Արտաշէր որ հարստագլին այդ էր անհնաւ արքայից, 1. Եւ ձեռնարկուի արեւմտեաց ձեռք կը գտնենք (առ Լամբր. 36) թէ «Չարաւան ի Պարսից ընդունեցաւ եւ փոխադեցաւ: Չարաւան Միջագետաց որ լքեալն էին ի դժգոյսի քաղաքաւորաց արանց, վերստին կալաւ: Այլուորայ արքայ հզօր արքայաճէր եւ անուարու դարձան ցար ի փախուստ եւն...» այլ պատմագիրը կը գրէ քիչ մ'եղբը (38) թէ «Երազու իմեմք ի զլու ի ելն իրեն եւ ի Մարդիտանիս Տիգրեսուց ոչ ձեռն թուէր զիստարուս, եւ ի Լեւրիէ ի մեծ Մարտի Մարդիտայ իմաւնայ նորա, եւ ի Հայոց ի մեծ Յուսէն Պաշտանայն: 1. — Հմմտ. Զատիւր, Բ. 18, 19:

3 Եւ. Լամբրիտայ, 61. «Այլ անանդն ընտանիքը արաւ արաւաւ Մարդիտանիս ի Պարսի» Աղեքսանդր էր, եւ այն մանաւանդ ի Հայոց, յԱռհայեցոց (Օստրոնոս) եւ Պարսիկաց, 1. — Զեմքոյիական, Ե. Ե. «Այսպէս կարգեալ եւ յարարեալ զիրն՝ ժողովը զամենայն զօրան, եւ անհնալ աներկիւ ընդ կամարին ել ի վայր ի պատերազմ ընդդէմ Գերմանաց: Ահա զինացն նոր արեւել

Այսպէս Ագաթանգեղոս (Եղեւ 34, 24—35, 7) այս արշաւանքը կը պատմէ:

Այս թուէն ետքն դնելու է կարծենք այն րաւն տարինեք զոր Ագաթանգեղոս կը հաշուէ, ինչպէս վերը յիշեցինք: Կուծիմիտ եւ այլք կը համարին թէ այս տասն տարինեք կը համապատասխանեն 328—237 տարինեքին, սկսելով Արտաւանայ առաջին արշաւանքէն ի Հայոց: Բայց կարծենք թէ այս չէ Ագաթանգեղեայ միտքը, որ արդէն ինչպէս ցայս վայր բերած վկայութեանց մէջ տեսնուեցաւ. «ի գալուստ մին Դաւթ, 1. «Ի Դաւթ եւս ի գլուխ տարւոյն» ըսելով կը բաժնէ այն տարինեքը: Այս ժամանակի փոփոխութիւնը զմեզ մեծ դժուարութեան մը կ'ազատէ, ինչպէս քիչ մ'եղբը կը տեսնենք:

Այս արշաւանքաց առաջին շորս տարինեքը շատ նշանաւոր դէպք մը պատահած պիտի ըլլայ, մանաւանդ որ մինչեւ 238 հանդարտ եւ խաղաղ կեցան Պարսիկք՝ Հռոմայեցոց դէմ ձեռնարկութիւն մը չընելով: Սակայն քիչ մը վերջը յաղորդեց Արտաշէր՝ Հապաւո՝ Ք. (241—272 թ. ք.): եւ սկսաւ պատերազմ ընդդէմ Հռոմայեցոց, անշուշտ Խոսրովու Հռոմայեցոց դաշնակցին արշաւանքներէն գրգռեալ: Դեռ Գորդիանոս կայսրը (238—244 թ. ք.) արեւելք հասած՝ Միքսին եւ Խոստան աւանտեցան: Սակայն Գորդիանոս ետ առաւ զանոնք, ըստիւսինց Պարսից զօրութիւնը քանի մը յաղթութեամբ եւ Տիգրանի ձեռք արշաւել կը սպառնար: Միջոցեաց մէջ Արտաշէր զիստարուս անուան ձախաժող ստիպուեցաւ Հապաւո՝ Կիսիկի իւր տերութեան խորքը: Սակայն քաջ արքայն սպանուեցաւ հոն Փիլիպպոս Արաբացիէն (244) որ կայսր հրատարակուեցաւ. եւ այս վերջինն ստիպուեցաւ խաղաղութիւն գնել Հապաւոն (244 թ. ք.): Ըստ Եւսեբիոսայ՝ այս դաշնաց մէջ Հայաստան ապառ թողուեցաւ Պարսից առեւն. ասոր համաձայն է եւ Զմեարաս, 1, բայց սա կը յաւելու թէ երբ Հռոմայեցիք արանջեցին՝ Փի-

լազմութեան եւ գրիթէ ամենայն զօրն Հռոմայեցոց, եւ նետաձիգք Մարդիտայոց անկէն ի թաղմէ իրեն, եւ արեւելաւորք Ռուհայեցոց եւ Հայոց, յորդո յեղե զնա զանգաւալք էին, եւ կէսը բարեկամ եւ զինակից, եւ օմանք ի Պարսիկաց վարկեցը կամ դերեալ, եւս իրեանկամ փախուցեալ եւ կէսը ծառայէին Հռոմայեցոց, 1.

2 Եւսեբիոս Կապադոկիան, ի Պարսիկանոս Գ., մանաւանդ 26. ուր կը սկէ թէ «յն զԱրտաշէն (Artaxanose) առեւցաւ եւս զիստարուս եւն, 1. Զերդիտան: Եւ, 8 եւն:

3 Եւսեբիոս, Եղեւ, Գամմ. Ե. Ե. 1.

4 Եւսեբիոս Զմեարաս, Զարդիթը Զ. Բ. 19. «Դարձեալ Փիլիպպոս կայսր զարքայութիւն Հռոմայեցոց... արար խաղաղութիւն ընդ Հապաւոյ արքայի Պարսից առեւցաւ նմա զՄիկայան եւ զՀայաստան: Այլ իբրեւ ետեւ թէ զինեցան Հռոմայեցիք ընդ կրօնաւ աշխարհայն, յետ առեւցաւ ժամանակին նմա զՀայկուն խաղաղութեան առ զնոսա յետս»:

լիպպոս ընդէ դաշանց այս մասը: Այս վերջին կէտը լոկ առասպել ճամբարեան ոմանք¹, բայց այլք թէեւ Հափազանցեաւած, սակայն ոչ անճիմն²: Կրնաք բռն թէ այս դաշամը գոնայ ազատու- թիւն արուեստ Պարսից³ Հայոց գէմ գործելու, եւ արդեամբը այս ժամանակ վերելք է խորովոյ մասը: Խորովոյ արշաւանաց պատմութիւնը ճա- մանայն գտանք ցայսկայ արարքին պատմութեան ճետ. ուստի եւ Ագամանդեղոյ այս մասը ճըշ- դիւ պատմական է: Միայն թէ չի յիշուիր⁴ ինչ- պէս այլուր նշնպէս ալ հոս⁵ Բոյոյոյս Լուսնայ- եցոց օգնութեան ճանիրն. բայց կարծենք թէ ազոտ յիշատակութիւն մը կայ այս խոսքերուս մէջ վերջին պատերազմաց նկատմամբ⁶ թէ “մա- նականք զի եւ ղէդ Տափն⁷ ի թիկունս եկեալ էին”⁸: Կարծենք թէ պէտք է իմանալ հոս “զօրք Տափնաց, առութիւնը Լուսնայեցոց այն բանակին նկատմամբ” որ յԱսորիս եւ ի Միջագետս կը գոր- ծէր, կամ թիկունս փրկիպոսի Արեւոյն⁹ զնգերը նշանակէ. այս նշանակութեամբ բոլորովին կը ճատատուի այն ճաշին¹⁰ որ գրինք, այսինքն խորովոյ արշաւանաց վերջին տարին իբր 244 Թ. Գ. դնելով:

Հ. Թ. Վ. Գաթրճեան¹¹ այս ամենայն յիշե- լէն վերջը կը յաւելու թէ Պրոփոփոս¹² այլազգ կը պատմէ այս անցքերն. այսինքն թէ Արտաւան Դ. յետ մահուան Տրդատայ Բ. թագաւորեցողի կըր երբայրն Արշակ¹³ Հայոց վրայ, որուն քով փա- խուր Արտաւանայ որդիքը: Այս պատմութիւնը թէեւ չ'ընդունիր նշն նշանաւոր քննիչը, բայց կը յիշէ նաեւ զարմանք¹⁴ թէ “պատմէ նա զայն ի- բրեւ ի Հայոց պատմութենէն”¹⁵: Պակայն Պրոփո- փոսի խոսքերը¹⁶ թէեւ միմիկ բոլորովին այլազգ ալ կրնան ճակեցուիլ, այսինքն սոյն խնդրական մասն Արշակայ¹⁷ Հայոց Արշակունեաց ճիմադրին վրայ առնով: Պրոփոսկայ խօսքն է՝. “Բագաւ- որ էր երբեմն Հայոց անգետին ի նոցոնց ազգէ, որպէս վրայէ ճնցն պատմութիւն: Բանգի իբրեւ

կործանէր (καθελίε) Աղեքսանդր Մակեդոնացի զժողովուրդն Պարսից, կացին մնացին Պարսք ընդ լեով: Այլ Պարթեւք ապրտամբեալք ի Մակե- դոնացեաց տարին զյաղթութիւնն եւ վտարեցին զնոսա ի բաց եւ ճախն կալան մինչեւ ցգեման Տի- գրիս: Հանգարտեցին Պարսիկք ընդ իշխանու- թեամբ սոցս ամն ճինգ ճարիւր, մինչեւ ցժամա- նախ¹⁸ յորում Աղեքսանդր որդի Մամեայ թա- գաւոր եկաց Հռոմայեցեաց: Եւ յոյնոս¹⁹ մի օհ խեղճոսոցն Պարթեւոց վրէշոյ իւր յԱրշակ կարգիւր արբայ Հայոց, որդեւ օհ իւի զադոսն²⁰ ձայնն Հայոց: Զի մի՞ որ կարծիցէ զԱրշակունիս ի Հայոց սե- րեալ, որք (Արշակունիք) զամն ճինգ ճարիւր մնա- ցին խաղաղութեամբ երբայրութեան ազգատու- մին. (Εὐχρηνὲς διατέτατο.) Արբայն Հայոց ի մեծ Հայս նստէր, եւ անգետին ի կանուս ժամանա- կաց ճնազանք էր ինքնակալին Հռոմայեցեաց եւն²¹, Հոս” յոյնոս²², պէտք է Պարթեւաց պետութեան կանգնուելու ժամանակին վրայ առնուլ. եւ ասոր կը ստիպին կարծենք նաեւ յաշորք խօսքերը: Ուստի կարծենք եւ ոչ Պրոփոսկոս անմիաբան է յայսմ²³, որուն ձայնակից են նաեւ. Զնարաւս²⁴ եւ այլք:

(Շարունիւթիւ)

Հ. Թ. Թ.

ՈՒՂԵԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՅԵՐԵՐ Մ' ՏՓԷԼԻՍ

(ՈՒՂԵՐՈՐԹ ԹԻՇՄԱՅԱՐԱՆԸՆ)

(Շարունիւթիւ իւր իւրեւ)

Դ.

Վերջինս յարեւանի կատարաւեցաւ շքեղ կերպով առանց ժամանկութեան Արշակունի- եւ Նաբ-Գորի խմբարկութեան: Եւ այս պոկաւոր շատ զգուշ էր այնտեղ. Բաւոնից, Հաւ-

¹ Զաւարու Տարեգրք, թիւ 15 պրպէս կը պատմէր քովնադար: “Արտաւան Պարսիկ, որ յանձնաթիւ եւ յաւ- նան տաճի, Պարթեւաց արքայութիւնն առ Պարսիկ տանէր եւ իւրեր նոցա, յորմ ասեւ սերեալ զազ խորու- վայ: (Հմմտ. Գրիգոր, 2, Թ. 4.) Գաթից յետ Աղեքսանդրի Մակեդոնացի յայտարարեալ Նորա Մակեդոնացիք վերկայն ժա- մանակ որտեղից Պարթեւ եւ Պարսից եւ այլք ազգաց, եւ ընդգէմ միմանց զուստեց պատերազմաւ զմիմանս երկուսներէ: Իբրեւ Նորա պարսիք վառվորքն նախ Արշակ (Առաւիդի) պարսից էր բաց թիւթափէր ի նոցանէ, եւ արեւը Պարթեւաց, եւ որդի ի Տորե ասին զաշարայութիւնն. յորոց վերջն եղին. Արտաւան, զոր զարարեալ այս Արտաւան եր- ժանցի պատերազմք եւ ի մարտանկարի պատմութեան: Այս գիւմաթ ի Հայո՞ ի պարտութիւն մանաւոր ի Հայոց, ի Մարցոց եւ յորդոցն Արտաւանայ, եւ զօրածոցով լեւել խաւար յինչն զարեւել զՅիւրդանս եւ զՄարտի, եւ ապառ- նայր քաւել անդին զամենայն աշխարհ: Եւ որ երկուն ընդ Պարսից իշխանութեամբ էին: Իբրեւ ի Գաթիս կայս ար- շաւոր Արտաւան պարսիկանց զօրս եւ պարսպըր զՅիւրդի, ճընաշարութիւն արեւիցք Աղեքսանդրոս ի խաղաղութիւն: ... Եւ յերկու առաւել զօրս բաւանաւ, յերկը կողմանի ի Պարս արշաւըր (Աղեքսանդրոս): Բազումք ասանալն ի Գաթիք, բայց եւ շաւր Գաթիս ի Հռոմայեցեաց, ոչ եթէ ի թշնամիք, եւ չար ի գողնալն յետ ընդ իրենս Հայոց, եւ ի:

¹ Այսպէս Tillemont, Hist. des emp. III, 564, ed Bruxelles, 1693.

² Կաթիւթ, Agathangelus, էջ 48, ձեւ 1:

³ Ագաթ. էջ 35, 8—3:

⁴ Տիւրք. Պատմ. Հարթ. էջ 179 եւ ձեւ 1:

⁵ Պրոփոսիոս, Պատմ. Եփեսոսեանց Յուստրինոս, Գիրք Դ. 1. Βασιλεὺς μὲν ὁμογενὲς παλαιοὶ Ἀρμενίους καλίστατο, ἥπρε τοῖς ἀναγραφαιμένοις τῶν ἱστο- ρεῶν τὰ ἀρχαιοτάτα δεδιήγηται... Πάρθοι δὲ Μακεδόνες ἐπαναστάντες καὶ τοὶ πολλοὶ περὶεργόμενοι ἐξή- λασαν τε αὐτοὺς ἐνδεδε καὶ τὰ μέγιστοι εἰς Τύριν ποταμὸν ὅχον, ὅτε αὐτοὶς τε τὸ λοιπὸν ἐς τὴν πεντακάσια ἔκειτο τὰ Περθοὶν περάγματα, ἔως ‘Ρωμαίοις ὁ Μαυαίος Ἀλέξαν- δρος βασιλεὺς γέγονε. καὶ τότε τις τῶν ἐν Πάρθοις βασιλέων τὸν ἀδελφὸν τὸν αὐτοῦ Ἀρμενίους βα- σιλεὺς πατεριστάτο Ἀρσάκην ὄνομα, ὁποῦρε ἦ τῶν Ἀρμενίων ἱστορία φησὶ μὴ γὰρ τις Ἀρμενίους τοὺς Ἀρσакίδας οἰεῖσθαι εἶναι. καὶ.